

УДК 81'373.421

КОГНІТИВНО-АСОЦІАТИВНА ПРИРОДА ПЕРИФРАЗОВОЇ НОМІНАЦІЇ

Юлія МАКАРЕЦЬ

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кафедра української мови,
вул. Тургенєвська, 8/14, ауд. 7.7, 01601 Київ, Україна,
тел.: +380 (44) 4863931*

Статтю присвячено з'ясуванню когнітивно-асоціативної природи перифразових найменувань, зокрема особливостей їх комбінування як контекстуально зумовлених засобів номінації.

Ключові слова: номінація, вторинна номінація, перифраз, перифразова одиниця, перифразова номінація.

Комунікативна діяльність – важливий вимір існування людини, невіддільним складником якого є акти номінації: «комунікація забезпечується номінативно, її ефективність досягається... за рахунок оптимального ономасіологічного контексту» [7, с. 143], тому закономірно, що проблема природи назв речей належить до актуальних у лінгвістиці.

Дослідженню сутності та різновидів номінації присвячені наукові розвідки В. Гака, Б. Серебреннікова, Г. Уфімцевої, Е. Азнаурової, Н. Арутюнової, В. Телії, О. Кубрякової, О. Тараненка, В. Шаповал, О. Селіванової та ін. Однак питання когнітивної діяльності індивіда у процесі витворення одиниць вторинної номінації, зокрема перифразової, потребує подальшого висвітлення. Метою статті є дослідити когнітивно-асоціативну природу комбінування перифразових найменувань.

Сьогодні потрактування терміна «номінація» не є однозначним. Зокрема О. Тараненко розрізняє три його значення: «1) творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вицленованим фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і т. ін); 2) результат цього процесу, тобто сама назва; 3) називання як використання вже готових найменувань у процесі мовленнєвих актів» [9, с. 416]. Отже, номінація полягає не тільки у наданні первинної назви предмету, який її ще не має, або комбінуванні нової номінативи: кожне слововживання (йдеться про повнозначні слова, тобто такі, що позначають певне поняття) можна вважати актом номінації. Натомість В. Телія зазначає, що сутність номінативної діяльності полягає не тільки у відтворенні готових найменувань та створенні абсолютно нових імен: слова є засобом поняттєвого мислення людини, тому стає можливим їхнє переосмислення і формування вторинних знакових функцій [12, с. 132], що робить вербальну номінацію механізмом мовного розвитку, «постійним внутрішньомовним процесом реагування на нові реалії дійсності» [3, с. 97].

Освоюючи середовище свого існування, людина пізнає нові властивості предметів і явищ, зв'язки та відношення, у яких вони перебувають. Неперервний розвиток індивіда й змінність об'єктів дійсності постійно породжують потребу по-новому їх

назвати, відобразивши у номінації оновлене уявлення, іншу перспективу бачення. Одночасно він змушений послуговуватись обмеженою кількістю вербальних засобів. Одним зі шляхів усунення такої суперечності є вживання наявних мовних засобів у новому значенні, тобто комбінування засобів вторинного називання («використання в акті номінації фонетичного вираження уже наявної мовної одиниці як імені для нового позначення» [10, с. 336] на основі когнітивних процесів метафоризації та зсувів на основі суміжності уявлень (метонімії). Щодо цього Е. Бенвеніст зазначив: «Мова завжди містить невелику кількість основних елементів, але ці елементи, самі по собі нечисленні, можуть вступати у велику кількість комбінацій» [1, с. 23], завдяки чому номінативний потенціал її необмежений.

Явище вторинної номінації доцільно витлумачувати як засіб уникнення надмірного розширення словникового складу мови завдяки повнішому використанню семантичних можливостей лексичних одиниць [11, с. 7]. Комбінування вторинних найменувань є свідченням дії у мовній системі двох тенденцій, які роблять її універсальною: 1) необмеженого розширення номінативних можливостей мовних одиниць (що дає змогу позначати нові реалії дійсності); 2) необмеженого варіювання вербальних позначень одного й того ж денотата [12, с. 252]. Витоки цих тенденцій закладені в особливостях перебігу когнітивних процесів, які передують акту номінації: у процесі сприйняття об'єкта позамовної дійсності мовцеві доводиться заново узагальнювати відомості свого безпосереднього досвіду, а оскільки порівняння, яке супроводжує цей процес, може бути виконане на різних засадах, то й результатом часто стає узагальнення одних і тих самих фрагментів реальності у різних мовних формах, що й зумовлює явища повторної і вторинної номінації. В. Телія стверджує, що мовлення передбачає здебільшого проведення аналогії між сформованими у свідомості мовця новими образами й тими, які уже закріплені в мові у формі значень мовних одиниць: «Застосування готових смислових значень до нових образів – це і є реальні процеси функціонування мови, у яких відбувається підганяння і пристосування значень слів і синтаксичних конструкцій до того, що позначається, ... завдяки чому завжди існує можливість переосмислення значення» [12, с. 130].

Підґрунтям вторинної номінації є «асоціативний характер людського мислення» [10, с. 336], що дає змогу встановлювати зв'язки за подібністю або суміжністю між фрагментами позамовної дійсності, відображеними в уже наявному найменуванні, і тими, назва яких використана для вторинного називання. Окрім того, за основу цього явища можна вважати й здатність мислення людини до віднайдення аналогії, встановлення схожості між предметами та поняттями, різними за походженням, підґрунтям чого є когнітивні процеси порівняння та узагальнення, а також прагнення до уніфікації шляхом пояснення нового через уже відоме.

У мовній системі вторинна номінація виявляє себе в тому, що денотат може мати велику кількість мовних позначень, відмінних через суб'єктивні чинники, на яких заснований вибір мовцем мотиватора назви [12, с. 147–187], адже, як зазначає Н. Арутюнова, гетеронімінативність передбачає, з одного боку, залежність вибору імені від умов комунікації і значення повідомлення, а з іншого – певну свободу вибору [12, с. 307]. Мотиваційна основа вторинного найменування та його різновид залежать від особливостей осмислення фрагментів реальності, концептуальної картини світу адресанта мовлення [6, с. 26], сформованої на основі етнічної пам'яті та особистого досвіду. Значна роль у виборі мотиватора належить також особливостям сприйняття

мовцем реалії, через вибірковість якого одні ознаки відображені у свідомості мовця чітко, інші загінені і тому не можуть стати основою для вторинного найменування.

Серед засобів вторинної номінації розрізняють метонімічні та метафоричні найменування, синоніми, перифрази, евфемізми, фразеологізми, оксиморони, абрєвіатури тощо. Залежно від особливостей співвідношення з позначуваним їх поділяють на непрямі та опосередковані вторинні номінативи.

Перифрази – різновид вторинної опосередкованої (або неавтономної) номінації. Характерною її ознакою є «використання комбінаторної техніки мови у процесі формування нової мовної одиниці» [10, с. 336], тому перифразові найменування співвідносні з денотатом через посередництво семантично опорного для них найменування. Отже, у формуванні значення перифраза суттєву роль відіграє поняттєвий зміст слова, використаного у перифразі як стрижневе, який стає медіатором між позначуваним явищем позамовної дійсності й новою мовною формою його позначення. Наприклад: «Уцілілий у **страшній м'ясорубці** солдат помер тяжкою смертю у 62 роки – від раку легень» (ДТ, 2010, № 3, с. 14). Семантика номінативи «страшна м'ясорубка», вжитої для називання денотата «війна», ґрунтується на перехрещенні змісту позначуваного поняття («організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо» (СУМ, 1970, т. 1, с. 669) та первинним значенням стрижневої для вторинної назви лексеми «м'ясорубка» («ручна машинка або спеціальна машина для розмелювання м'яса на фарш» (СУМ, 1973, т. 4, с. 839). Вживання метафоричного перифраза дало змогу авторові посилити потенційну здатність висловлювання впливати на свідомість реципієнта завдяки уподібненню явища, про яке більшість сучасних читачів знають лише з фільмів, газет і розповідей (війни), та предмета побуту, функції якого загальновідомі, акцентувавши увагу на схожості наслідків війни для людини і результату пропускання продуктів через м'ясорубку. Варто зазначити, що така метафора не є індивідуальноавторською знахідкою, а закладена в його концептуальній картині світу, і можливість використання лексеми «м'ясорубка» зі значенням «бійня» є елементом його мовної картини світу як носія української мови, опосередкованим доказом чого є закріплення такого її лексико-семантичного варіанта («про війну, битву або місце кривавого бою») у «Словнику української мови», маркованого як «переносне» (СУМ, 1973, № 4, с. 839). Таке уточнення важливе з огляду на більшу когнітивну витратність акту індивідуальної метафоризації порівняно з відтворенням наявної у концептуальній картині світу метафори. У заголовку «*Розрахунок сил перед **затяжним марафоном***» (Т, 2006, № 2, с. 1) семантика перифраза, використаного на позначення денотата «передвиборна кампанія», опосередкована первинним значенням лексеми «марафон» (марафонський – «пов'язаний з найбільшими дистанціями» (СУМ, 1973, т. 4, с. 625), що дає змогу акцентувати увагу реципієнта на його тривалості і значних труднощах, які його супроводжуватимуть. Отже, перифразове найменування на денотативному рівні позначає певний референт, який уже має назву, а на семантичному – синтезоване поняття, яке виникає на стику сигніфікативів первинної назви та стрижневого слова [2].

Витворення перифразових найменувань зумовлене протилежними чинниками. З одного боку, принципом економії когнітивної енергії, виявом якого є пояснення нового через близьке, зрозуміле для реципієнта поняття, що полегшує йому сприйняття, і, водночас, дає змогу мовцеві уникнути розлогих пояснень чи багатослівного викладу власної позиції. Мислення людини схильне уніфікувати нову інформацію шляхом

підведення її під уже наявні у досвіді індивіда схеми, об'єднання у «блоки» на основі спільної ознаки, загальновідомої чи поміченої тільки окремим суб'єктом сприйняття. Цим зумовлена асоціативність мислення, яка дає також змогу утримувати більшу кількість інформації у пам'яті. Тому появу вторинного найменування, зокрема перифраза, можна частково витлумачити як вербалізацію, ословлення асоціації, використання мовної одиниці, яку пам'ять зберігає у тому ж «блоці». Асоціативна природа більшості перифразів також дає змогу певною мірою зекономити мисленнєву енергію порівняно з перифразовими одиницями, витвореними на основі свідомого порівняння предметів. Названі чинники дають змогу комбінувати кілька перифразових найменувань на позначення одного предмета позамовної дійсності. Можливість по-різному іменувати той самий об'єкт впливає з можливості по-різному позначати його, що є наслідком множинності суджень, які можуть бути виведені про один об'єкт (особу або предмет), бо імена та іменні вирази, які називають його, створені на основі предикатів, істинних (або таких, які вважають за істинні) щодо нього [12, с. 307–308]. Наприклад: *«Чарівник, якому повірив світ»* (заголовок), *«З покладання квітів до могили всесвітньо відомого киргизького письменника почалися заходи в рамках Міжнародного форуму „Айтматов і його сучасність“*, *«Поza культурним космосом гір і степів Євразії неможливо уявити і творчість Ч. Айтматова – „громадянина світу“ з Манасом у душі»* (ЛУ, 2008, № 50, с. 4). Межу можливого перифразового ланцюга визначає, окрім контексту, обсяг знань суб'єкта мовлення і реципієнта про денотат: чим він більший, тим більшою може бути низка перифразів, при цьому до пресупозиції читача має входити саме та інформація, яка відповідає очікуванням мовця, інакше між комунікантами не буде порозуміння. Наприклад, для комбінування та адекватного декодування перифраза *«громадянина світу» з Манасом у душі»* потрібні знання про те, що Манас – герой киргизького епосу, богатир, який об'єднав киргизів.

З іншого боку, комбінування перифразового найменування найчастіше зумовлене прагненням до експресивного висловлення думки з метою посилення впливу на ірраціональну сферу свідомості реципієнта, що зумовлює протилежне економії когнітивної енергії явище – більшу її витрату на комбінування перифразової одиниці (на вибір ознаки, яку буде покладено в основу, мотиватора назви, мовних одиниць тощо) порівняно з відтворенням первинної номінативи.

Названі когнітивні особливості витворення одиниць перифразової номінації взаємодіють з власне-мовними тенденціями. Скажімо, вживання описових позначень понять суперечить дії принципу мовної економії (вони не збільшують загальної кількості лексичних одиниць, але роблять громіздкими синтагматичні відношення в мові, порушують загальні закономірності семантичної сполучуваності слів) [8, с. 35]. Наприклад: *«Прозорість одвічних, невичерпних за глибиною істин зробилася нам непрозорою – через духовну катаракту на сердечних очах»* (ЛУ, 2007, 5 квітня, с. 3). Номінатива *«духовна катаракта на сердечних очах»*, використана на позначення денотата *«моральна деградація»*, скомбінована з метою посилити експресивність висловлення шляхом переведення абстрактного, духовного явища у конкретну, фізичну сферу. Метафоричне перенесення *«фізична хвороба – деморалізація»* унаочнює позначуване, що дає авторові змогу сильніше вплинути на адресата, викликати співчуття. При цьому адресант поєднує семантично несумісні лексеми *«катаракта»* і *«духовна»*, *«очі»* і *«сердечні»*, що з часом може призвести до розширення кола синтагматичних

відношень, у які вони можуть вступати. Отже, перифразові найменування ускладнюють не тільки систему номінації через надання нового позначення поняттю, яке його вже має, а й розширюють сполучуваність мовних одиниць.

Функціонування перифразів суперечить також наявній у мові тенденції до «усунення семантичної і формальної роздільності найменувань» [8, с. 41], мета якої полягає у забезпеченні регулярності внутрішньомовних співвідношень, що сприяє автоматизму у відтворенні мовних одиниць. Перифразовому найменуванню як оказіональній мовленнєвій одиниці не властива регулярність (відтворюваність). Наприклад: *«Майже сорок років минуло з часу описуваних подій, але й сьогодні пам'ятає колишній інтернатівець добро і ласку свого вчителя, котрий через своє серце пропускав біди маленьких заручників долі»* (ЛУ, 2007, 5 квітня, с. 6). Номінативна одиниця *«маленькі заручники долі»*, скомбінована автором на позначення денотата «сироти», на формальному рівні зберігає нарізнооформленість при семантичній цілісності, яка, однак, поза контекстом втрачається, що свідчить про витворення автором перифраза для одиничного вживання, а не відтворення його з арсеналу наявних у лексико-фразеологічному фонді одиниць.

Поява перифразової номінації як явища мовлення є, проте, закономірною з огляду на те, що у ньому діє тенденція до експресивного насичення висловлювання, яка веде до руйнування мовного стандарту і створення двочленних і багаточленних експресивно-оцінних позначень [8, с. 41]. Зокрема О. Кубрякова виокремила 3 основні психологічні вимоги до мовних номінативних одиниць: врахування обмеженої пам'яті людини, принцип доступності упорядкованої інформації, легкість вичленування з лексикону [5, с. 44], з яких для перифразів як одиниць мовлення обов'язковою є доступність для розуміння реципієнта закладеної у перифразовому найменуванні інформації. Окрім того, на відміну від мовних найменувань, яким властивий стійкий зв'язок між номінантом (формою вираження) і номінатом (змістом, позначуваним), у мовленнєвій номінації він відсутній [12, с. 256]. Наприклад, ізольовані сполучення слів *«депо естрогенів»*, *«неутомні одвічні косарі часу»*, *«сурми весняного серця»*, *«ентропійні фантики»*, *«кров економіки»*, *«танцюючий гриб»*, *«золоте паливо»* видаються позбавленими змісту. У контексті порушення семантичної сполучуваності вказує на те, що слова поєднані на основі метафоризації, а лексеми тієї ж тематичної групи, вжиті у ньому, і зміст висловлення дають змогу декодувати номінатомі (іноді у контекст може бути введена первинна назва денотата): *«Варто згадати, що підшкірний жирковий прошарок – це депо естрогенів»* (ДТ, 2010, № 7, с. 16); *«То звідки ж у тих зернотрейдерів стільки грошей? Ці ентропійні „фантики” їм позичають банки під кругленький відсоток»* (ЛУ, 2008, № 50, с. 3), *«Стрілки годинника – ці неутомні одвічні косарі часу – скошили, склали в копи й обмолотили ще один рік»* (ЛУ, 2009, № 1, с. 1); *«Богдан-Ігор Антонич прожив життя, страждаючи і свято вірячи у високе покликання своєї пісні-молитви, сурми весняного серця»* (поезії) (ЛУ, 2009, № 33, с. 1); *«Згадаймо, протягом останнього століття саме нафту вважали (та ще й досі вважають) за кров економіки»* (ЛУ, 2008, 25 грудня, с. 3); *«Танцюючий гриб: майте»* (заголовок; ШВ, 2010, № 22–23, с. 15); *«Газ... тепер стане не блакитним, а справді золотим паливом»* (Т, 2006, № 1–2, с. 4).

З огляду на сказане закономірно, що найактивніше вторинна номінація, зокрема перифразова, функціонує у художньому та публіцистичному дискурсах, виявляючи у

кожному з них певні особливості. З цього приводу А. Колоколова зазначає: «У художній літературі ті вторинні номени, які описують вигадані об'єкти, подають нову для читача інформацію, відому первинно лише авторові. У публіцистичному вони зазвичай стосуються об'єктів, що належать як світові автора, так і світові реципієнта...» [4, с. 187]. Це накладає певні обмеження на автора публіцистичних текстів у комбінуванні вторинних номінацій, тому що він значно більшою мірою має враховувати вподобання читача, на якого зорієнтований. Якщо автор художнього твору володіє певною «монополією» на створений текст і використані в ньому засоби (насамперед він висловлює власне бачення теми, яку порушив), то головна мета публіциста – вплинути на читача, викликати у нього бажану реакцію, тому одне з його завдань полягає в тому, щоб уникати засобів, зокрема мовних, які можуть активізувати психологічний «опір» читача навіюваній думці. Особливо виразно ця закономірність виявляє себе щодо перифразової номінації, яка має чітку прагматичну спрямованість. Така її особливість підтверджує думку про те, що витворення перифраза можливе не лише на ґрунті асоціативного зв'язку, встановлення якого здебільшого неконтрольоване свідомістю індивіда, а часто і на основі свідомого порівняння, зіставлення віддалених понять тощо.

Отже, когнітивно-асоціативні механізми витворення перифразових одиниць як засобів вторинної номінації якісно відмінні від процесу відтворення первинного позначення. Виникаючи на основі асоціативних зв'язків або порівняння, зіставлення, вони, з одного боку, потребують більшої витрати когнітивної енергії на їх комбінування, а з іншого – сприяють їй заощадженню шляхом унаочненого пояснюваного та імпліцитного вираження емоційно-оцінного компонента, що дає змогу уникнути поширених висловлювань.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на з'ясування лінгвокультурологічних особливостей перифразової номінації українського публіцистичного дискурсу початку ХХІ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист [под ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Изд-во «Прогресс», 1974.
2. Бытева Т. И. Очерки по русской перифрастике / Т. И. Бытева. – М. : Элпис, 2008.
3. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика : нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007.
4. Колоколова А. О. Лінгвокогнітивний аспект дослідження вторинної номінації / А. О. Колоколова // Вісник Харківського національного університету № 910. – 2010. – Вип. 60. – Ч. I. – Серія : Філологія.
5. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова ; [отв. ред. Б. А. Серебрянников]. – М. : Наука, 1986.
6. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие / В. А. Маслова. – 2-ге изд. – М. : Флинта : Наука, 2006.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К, 2008.
8. Способы номинации в современном русском языке / [отв. ред. Д. Н. Шмелев]. – М. : Изд-во «Наука», 1982.

9. *Тараненко О. О.* Номінація / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія : вид. 2-ге, виправлене і доповнене. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004.
10. *Телия В. Н.* Номінація / В. Н. Телия // Языкознание : большой энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – 2-ге изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998.
11. *Шаповал О. В.* Комунікативно-стильові параметри вторинної номінації в газетно-журнальній публіцистиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Шаповал. – Д., 2003.
12. Языковая номинация (виды наименований) / [отв. Ред. Б. А. Серебrenников, А. А. Уфимцева]. – М. : Изд-во «Наука», 1977.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДТ – Дзеркало тижня, 2010.

ЛУ – Літературна Україна, 2007–2009.

Т – Товариш, 2006.

ШВ – Шепетівський вісник, 2010.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти томах, 1970–1980.

Стаття надійшла до редколегії 19.05.2010

Прийнята до друку 24.05.2010

COGNITIVE ASSOCIATIVE NATURE OF PERIPHRASTIC NOMINATION

Iuliia MAKARETS

*National Pedagogical Dragomanov University,
Chair of Ukrainian Language,
Str. Turhenivska, 8/14, r. 7.7, 01601 Kyiv, Ukraine,
tel.: +380 (044) 4863931*

The article is dedicated to finding out cognitive associative nature of periphrastic names, including features of their combining as contextually conditioned means of nomination.

Key words: nomination, secondary nomination, periphrasis, periphrastic unit, periphrastic nomination.

КОГНИТИВНО-АССОЦИАТИВНАЯ ПРИРОДА ПЕРИФРАСТИЧЕСКОЙ НОМИНАЦИИ

Юлия МАКАРЕЦ

*Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова,
кафедра украинского языка,
ул. Тургеневская, 8/14, ауд. 7.7, 01601 Киев, Украина,
тел.: +380 (44) 4863931*

Статья посвящена выяснению когнитивно-ассоциативной природы перифрастических наименований, в частности особенностей их комбинирования как контекстуально обусловленных средств номинации.

Ключевые слова: номинация, вторичная номинация, перифраз, перифрастическая единица, перифрастическая номинация.